



Lucia Moravanská

Pavel Kolář, Michal Pullmann: *Co byla normalizace?: Studie o pozdním socialismu*

Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 2016. 224 s.
ISBN 978-80-87912-62-1

Hoci sa téma socialistickej minulosti môže zdať v našom kultúrnom kontexte všedná až obohratá, Michal Pullmann a Pavel Kolář sa snažia priniesť alternatívny pohľad na éru neskorého socializmu. Zborník *Co byla normalizace?: Studie o pozdním socialismu*, ktorý tvorí dvanásť tematicky rozmanitých esejí z rokov 2007 až 2015 a rozhovor s Josefem Chuchmom, reflektuje zažité a vo verejnom diskurze neustále sa reprodukujúce obrazy o československej spoločnosti v období normalizácie. V nich figuruje socialistický režim ako cudzorodý element, ktorý prišiel zvonku a spôsobil dejinné odchylenie sa českých krajín v inak ich prirodzenej a plynulej ceste za západnou demokraciou a trhovým hospodárstvom. Ideologizáciu normalizačných naratívov Pullmann s Kolářom nahrádzajú snahou o kritickú reflexiu tejto historickej skúsenosti a úsilím o sprostredkovanie jej uceleného poňatia. Predstavy o štátnom socializme ako o krutom *totalitnom* režime, ktorý tvrdo trestá každý prejav nesúhlasu a v ktorom jeho obyvatelia žijú v sústavnom strachu, autori označujú ako sploštené, ideologické, a teda do budúcnosti neudržateľné. Obdobie pred novembrom 1989 a jeho úlohu v ideologickej zaťažnosti vedeckých úsudkov o štátnom socializme (nielen) v transformačnom období vnímajú ako efekt vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou, ktorý vyzdvihuje najmä represívne stránky režimu. Ako červená niť sa potom jednotlivými esejami tiahne snaha autorskej dvojice zbaviť náhľad na režim pomocou zavedených stereotypov a ideologických metanaratívov.

Zborník je rozdelený na päť častí a je koncipovaný ako komparatívne dielo – t.j. využíva diachrónneho a synchrónneho prístupu. Vo svojich úvahách autori konfrontujú normalizačné Československo s érou stalinizmu, reformného komunizmu konca 80. rokov, ale aj súčasným neoliberalizmom (s. 11). Pullmann a Kolář svoj náhľad na štátny socializmus zakotvujú v historizujúcom prístupe, ktorý berie do úvahy tienisté stránky normalizácie, ako zároveň zdôrazňuje potrebu skúmania normalizácie ako autonómnej éry. Popritom umožňuje opustiť zúžený výklad pomocou ahistorickej optiky prítomnej v pohľade na politiku a moc éry ako na samostatne činiace subjekty. Ahistorizmus jednak vytvára zo štátneho socializmu „margináliu“ v historickom vývoji českých krajín, hoci lichotivú, a navyše umožňuje zbaviť sa spoločnej zodpovednosti za to, čo sa počas neho udialo.

Prvé dve časti zborníka, *Rozumět normalizaci* a *Normální normalizace*, predkladajú teoretický aparát kritického a reflexívneho výskumu normalizácie. Pullmann a Kolář štiepia dichotómiu čiernobieleho poňatia režimu a vyzdvihujú „dialogickú povahu rekonstrukcie minulosti“ (s. 24). Zásadnou požiadavkou autorov k ďalšiemu skúmaniu normalizácie ja

návrat záujmu o rutinu, o každodenný občiansky život v *totalite*, nakoľko hranicu medzi všedným a politickým nie je možné v rámci neho oddeliť. Keďže ostrá línia medzi mocou a spoločnosťou je nefunkčná, je potrebné tieto dve roviny konfrontovať, klásť si otázky o praktikách a stratégiách, pomocou ktorých bol systém po štyri desaťročia udržiavaný. Inými slovami, zamerať sa na to, ako bol „zájmum“, ‘moci’ či ‘státu’ dodávaný význam každodenným politickým jazykom a symbolickými reprezentáciami“ (s. 20). Režim ako aktívny vinník a vykonávateľ moci, na druhej strane občania ako trpiaca homogénna masa a pasívny objekt útlaku predstavujú podľa Pullmana a Koláča prílišné ideologické zjednodušenie mnohovrstevnatosti a rozporov dejinnej skúsenosti po roku 1968. Autori pripomínajú, že fungovanie systému záležalo na konsenze medzi ovládanými a ovládajúcimi a na tom, že sa normalizačný režim stal *normálnym* a jeho oficiálna ideológia obecnou zrozumiteľnou a prijímanou (s. 45). A práve skúmanie toho, ako a prečo prijali občania normalizačný svet za *normálny*, vlastný, a tým ho spoluutvárali, a udržiavali, sú pre Pullmana a Koláča ťažiskové pre reflexiu obdobia neskorého socializmu.

Významný ideologický prostriedok disciplinovania a udržiavania *statusu quo* v normalizovanej spoločnosti predstavovalo *neviditeľné* násilie zo strany štátu. Tému politického násillia sa venuje tretia a najvydarenejšia časť: *Násillí a klid k práci*. Pre Československo po roku 1968 bola charakteristická premena chápania politického násillia a zdrojov jeho legitimity. Perzekúcie a drastické politické procesy prítomné v 50. rokoch, naopak, počas normalizácie reprezentovali nežiaduci prvok. Hoci politické zmeny po Pražskej jari priniesli posilnenie cenzúry, posilnenie role orgánov štátnej bezpečnosti, uzatvorenie hraníc a celú škálu nových mocenských intervencií režimu ako šikanovanie či prepúšťanie problematických osôb zo zamestnania (s. 78), novou ideologickou hodnotou sa stal dôraz na harmonické súžitie v spoločnosti a rétorika spokojného života, pretavené v ideologických frázach ako „klid k práci“ a „pokojné soužití poctivých socialistických občanů“ (s. 62). Súčasťou konsolidácie politických pomerov bola snaha režimu vytlačiť politické násillie z centra spoločnosti na miesta, kde oko bežného občana nedohliadne (s. 80).

Politiku násillia zamerával režim predovšetkým na marginalizované skupiny, akými boli Rómovia, chuligáni, „prízivníci“ či disidenti, symbolicky vylúčení z kategórie poctivých občanov. Vedecký diskurz o násillí sa rozvíjal na pozadí ideologického dôrazu harmonického súžitia a konzervatívne hodnoty ako „poriadok“ či „socialistická zákonnost“ (s. 73). Potláčanie deviácií sa dialo v kontexte vedy; majúci vplyv na verejnú správu a súdnicstvo; novo zriaďované expertné inštitúcie mali kontrolovať všetky sféry spoločenského života (s. 79). Keď Pullmann a Koláč hovoria o „expertizácii násillia“, neodkazujú k absencii represívnych opatrení štátu, ale k ich nižšej radikálnosti, a cieľom ich utajovania pred „sporiadanými občanmi“ (s. 79–81).

Druhá, o poznanie deskriptívnejšia časť zborníka, nadväzuje na jeho prvú časť len voľne. Miestami vyvoláva dokonca pocit, že sa jedná o úplne samostatnú štúdiu, ktorej celkovú kvalitu znižuje nelogická štruktúra a poradie jednotlivých esejí. Konkrétne sa táto časť zaoberá normalizačným obdobím v komparatívnej perspektíve, začlenením československého režimu po februári 1948 do širšieho dejinného vývoja východoeurópskeho komunizmu a intelektuálneho vývoja európskej post/moderny. V popredí autorského záujmu tak stojí téma lokálneho a globálneho. Koláč v časti *Evropské obzory* pripomína, že rozmýšľanie o komunizme je naďalej poznačené asymetrickým vzťahom východoeurópskeho komunizmu

voči superiornému Západu ako ideálnej kategórii, čoho reziduá sú prítomné aj v súčasnosti v metaforách ako „stará a nová Európa“ či „dvojrýchlostná únia“ (s. 101). Autor konštatuje, že výpovede o východoeurópskom komunizme sú navyše nekonzistentné, dejúce sa v intenciách naratívou hrôzy diktatúry na jednej strane a absurdity stelesnenej v mýtických radoch na banány či nedostatkový toaletný papier na strane druhej (s. 104).

Ako východisko zo súčasného stavu Kolář vidí „se konečne odpoutat normativních kategorií z doby studené války a komparativně zkoumat soupeřící společensko-politické systémy pozdní moderny – kapitalismus, státní socialismus nebo postkolonialismus – nikoli jako přísně oddělené bloky, nýbrž jako globální spleť politických, hospodářských a kulturních vazeb“ (s. 135). Pre Kolářa československý komunistický režim reprezentuje svojbytnú podobu vývoja európskej moderny, respektíve jej „zrkadlo“. Odmietá, že by bol odchýlkou, naopak, je jednou z osobitých foriem a zohráva významnú úlohu v tom, čo moderna reprezentuje. Bohužiaľ však hlbšie neozrejmuje, čo touto slovnou konštrukciou „zrkadla“ myslí. Takisto neponúka ani konkrétnejšie argumenty, na základe ktorých stavia svoj výklad.

Zvlášť cenný je ale Kolářov príspevok na tému odkazu Pražskej jari v širšom kontexte intelektuálneho transferu duchovných vied v roku 1968. Práve 60. roky sú podľa Kolářa poznačené paradigmatickým posunom v chápaní vedeckého poznania a kritikou racionality a viery pokrok, t.j. príchodom postmodernej kritiky. V československých podmienkach predstavovala tento zlom práca Radovana Richtu *Civilizace na rozcestí* (alebo aj *Richta report*). Tá vznikla na objednávku ÚV KSČ a reprezentovala dobovú vieru vo vedu a pokrok. Na druhej strane stojí práca historika František Grausa. Grausove pesimistické úvahy o kríze dejín a dejepisu sú príspevkom k téme spoločenskej, ekologickej, hospodárskej krízy a otraseniu vedeckej racionality (s. 147). Pražská jar tak reprezentuje priesečník medzi utopistickým/realistickým myslením minulosti a pesimistickým/postmoderným myslením budúcnosti.

Veľký priestor v druhej časti zborníka je venovaný otázke úpadku a rozpadu legitimacy komunistických režimov východnej Európe na konci 80. rokov v súvislosti Gorbačovovou politikou *glasnosti* a reformami *perestrojky*. Tie aj v československom kontexte položili otázku, čo vlastne socializmus znamená. Pád komunizmu je podľa Kolářa výsledkom neustálych zápasov mocenských štruktúr a občianskou každodennosťou, napríklad v bode rozporu medzi plánovanou hospodárskou politikou a spotrebných chovaním občanov (s. 105). Tlak na ideológiu a oslabenie schopnosti režimu dodržať vlastné záväzky, akým bol napríklad vnútorný mier, mali za následok narušenie pragmatického modelu komunistickej ideológie (s. 170). Na povrch sa drala bezobsažnosť režimu, „hypernormalizácia“, keďže „ideologické fráze v pozdním socializme nesdĕlovaly konkrétní obsah, nýbrž fungovaly jako formální přitakání existujícímu pořádku“ (s. 170). Neschopnosť československého systému vyhovieť nároku občanov na individuálnu slobodu vo výbere životných smerovaní, nemožnosť cestovania či národná otázka prispeli k zahrnutiu prázdnej ideológie v novembri 1989.

November 1989 znamenal koniec jednej kolektívnej utópie, po ktorej nasledovalo riešenie problému „českého údely“ v globalizovanom svete a nachádzanie novej identity prostredníctvom snahy o „návrat do Európy“ (s. 101). Tému sa autori venujú v poslednej časti s príznačným názvom *Vstříc nové budoucnosti*. Hľadanie odpovede na otázku „čo bude ďalej“ prebiehalo spoločne so zásadnými ekonomickými a inštitucionálnymi reformami, ktorých cieľom bolo priblížiť Československo ako bývalý sovietsky satelit k západnému

kapitalistickému modelu voľného trhu. Kolář tu otvára otázku toho, akým spôsobom normalizácia už vopred pripravila pôdu pre ideológiu neoliberalizmu. Ilustruje to vzťahmi medzi občianskymi a sociálnymi právami v kontexte tržného fundamentalizmu. Tento posun, t.j. globálne smerovanie k individuálnym právam, je možné zaznamenať napríklad už v aktivite Charty 77. Opozičné aktivity z prednovembrovej doby je treba vidieť nielen ako boj za slobodu v normalizačnom režime, ale aj ako príspevok k tomuto „epochálnemu obratu od sociálnych k občiansko-politickým právam“ (s. 187). Autori načrtávajú paralelu medzi vývojom kapitalistických krajín a socialistických krajín, ktoré taktiež postupne smerovali k prechodu od kolektívu k postmodernému neoliberalnému subjektu.

Vo výsledku je zborník *Co byla normalizace?* akousi negatívnou teológiou normalizácie; ide o negáciu existujúcich obrazov a atribútov, ktoré sú odkazom na rozdelenie sveta na Západ a Východ. Dozvedáme sa o normalizácii skôr prostredníctvom odkazovania na to, čo normalizácia nebola, než to, čo bola. To, akú konkrétnu rolu hrala KSČ v rodinných, pracovných vzťahoch či ostatných sférach života, aké konkrétne postupy, taktiky uplatňovali aktéri každodennom živote, ale vôbec nepribližuje. Neobjasňuje bližšie ani procesy, ktoré konštituuju onen vnútorný konsenzus, o ktorý sa režim opieral. Téma normalizácie ostáva preto nevyťažaná častokrát na úkor prílišného sústredenia sa autorov napríklad na komparáciu Československa s ostatnými komunistickými režimami. Ak prižmúrieme oči nad otázkou analýzy dát, ktorá ostáva nejasná, stojí pred nami ďalšia otázka týkajúca sa miery inovatívnosti Pullmanovej a Kolářovej práce. Autori totiž čerpajú hlavne z pera zahraničných autorov. Nereflektujú a ani nekonfrontujú celý rad výskumov o štátnom socializme, ktoré vznikli počas posledných rokov v tunajšom kontexte. Navyše, tieto existujúce štúdie taktiež zavedené binárne vnímanie, dané primárne disidentskou optikou, nerešpektujú a ponúkajú na danú vec komplexnejší pohľad.

Príkladom môže byť reflexívne dielo *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu* so záujmom o „normálny život v nenormálnych pomerech“ už z roku 1999, ktoré vzniklo pod editorskou hlavičkou Zdeňka Konopáska. Konopásek (1999) aj vo svojej ostatnej práci, podobne ako Pullmann a Kolář, tematizoval vzťah štátneho socializmu a jeho miesta v debatách o post/moderne, ako aj otázku analytického rámca v bádani o komunistickej moci. Rozmanitejší pohľad na minulý režim často zachytávajú práce venované genderovej politike a kultúre. Napríklad Věra Sokolová v stati o štátnom prístupe k homosexualite taktiež rozkrýva ambivalentnú rolu sexuológie. Tá „byla lojálna k ideologickým požiadavkám jednotné a heteronormatívni identity, jež pomáhá udržovat stabilitu společenského řádu a vlády jedné strany. Na druhou stranu ale nebyla statická a její argumenty se vyvíjely emancipačním směrem“ (s. 279). Podobne Kateřina Lišková spoločne s Kristen Ghodsee (2016) reflektujú súčasné bádanie o postavení žien, sexuality vo východoeurópskych socialistických režimoch ako poznačené antikomunistickou propagandou. A mohli by sme takto pokračovať ďalej.

Napriek vyššie spomínaným výhradám je zborník zaujímavým a sviežim čitateľským zážitkom, ktorý dokáže udržať pozornosť od začiatku do konca. Otvára zásadné témy ako expertizácia násilia či paralely k vývoju Západu, ktorým doteraz nebol v našom prostredí venovaný dostatočný akademický priestor. Je inšpiratívnym dielom pre všetkých tých bádateľov a bádateľky, ktorí sa chcú venovať výskumu štátneho socializmu, a vyhnúť sa pri tom

reprodukovaniu ideologických naratívov s ním spojenými. Hoci Pullmanov a Kolářov zborník predstavuje bezpochyby dôležitý príspevok týkajúci sa reflexie normalizácie a interpretácie východoeurópskeho komunizmu na pozadí súčasného neoliberalizmu, naďalej ostáva skôr metateóriou výskumu tejto historickej éry než dielom hlbšieho explanačného a hermeneutického významu.

Literatura

- GHODSEE, Kristen a Kateřina LIŠKOVÁ. 2016. „Bumbling idiots or evil masterminds? Challenging Cold War stereotypes about women, sexuality and state socialism.“ *Filozofija i društvo/Philosophy and Society* 27(3): 489–503.
- KONOPÁSEK, Zdeněk. 1999. „Od Černé knihy k černé skříňce: Komunismus relativizujícíma očima.“ *Biograf* 18–19: 3–24.
- KONOPÁSEK, Zdeněk. 1999. *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- SOKOLOVÁ VĚRA. 2015. „Duhový život pod rudou hvězdou: Státní přístup k homosexualitě a neheterosexuální životy v normalizačním Československu.“ Pp. 207–242 in Hana HAVELKOVÁ a Libora OATES-INDRUCHOVÁ (eds.). *Vývládněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Sociologické nakladatelství.